

גוסטב ידידי. אל תראה את מכתבי לשום איש

haaretz.co.il/literature/tarbut-sifrot/2024-07-08/ty-article/.premium/00000190-9271-dfc0-a3f3-bef12bfe0000

אביעד הכהן

2024 • 08 ביולי 16:26

גוסטב ידידי,

הגיעה לאזני שמועה במערכת הארץ מאמר על מר זלמן ארן. ... אני מכיר את מר ארן ואני עד ויודע שאין להעמידו לפני הקוראים בצורה שהכותבת כותבת עליו. מכיר אני את מר ארן כאיש טוב וכאמיץ לב ואוהב את הבריות. אל תחטאו בנפש האיש הזה...

ידיך ש"י עגנון

אור ליום ג' פרשת ויצא תשכ"ו [29.11.65]

אל תראה את מכתבי לשום איש!

דברים אלה כתב ש"י עגנון בכתב ידו לעורך "הארץ" גרשום (גוסטב) שוקן. מכיוון שלא רצה שעיני איש מלבד הנמען תשזופנה אותו ומכיוון שידע ששוקן לא יצליח לפענח לבד את כתב החרטומים שלו כתב עגנון את הדברים שלא כדרכו באותיות מרובעות ולא בכתב-ידו הרגיל. עגנון מיעט להשתמש באותיות אלה וכינה אותן "אותיות אדריסה", האותיות שבהן כתב את כתובת הנמען כדי שהדוורים יוכלו להבין אותו.

הדברים נכתבו על-גבי פתק קטן (שהועמד למכירה פומבית לפני כמה חודשים). מטבע הדברים ובשל חריגות הבקשה ורגישותה חשף עגנון טפח וכיסה טפחיים. הוא נמנע מלציין במפורש את שם "הכותבת" והתחנן בהדגשה יתרה על נפשו של שר החינוך זלמן ארן, "אל תחטאו בנפש האיש הזה". מה היה הרקע לבקשה לא שגרתית זו?

יש לשער שפיתרון החידה מצוי במאמר שככל הנראה היה תוכנו ארסי למדי שביקשה סילבי קשת לפרסם ב"הארץ". בעידודו של העורך גרשום שוקן נהגה קשת לפרסם מדי שבוע בעיתון מאמרים עוקצניים תחת הכותרת "חץ מסילבי קשת".

"אילו היו לך שרוולים, הייתי רושם לך את מספר הטלפון שלי"

במקרה זה בקשתו של עגנון צלחה. שוקן, מעשה נדיר למדי במערכת עיתון "הארץ" שהצהיר כי עקרון חופש הביטוי הוא אחד מעמודי התווך שלו, נענה לבקשתו ונמנע מלפרסם את מאמרה של קשת. על-אף ידידותו הקרובה ורבת השנים עמה בחר שוקן במקרה זה להימנע מפתיחת חזית נגד ש"י עגנון, שנחשב "סופר הבית" של העיתון ואביו, שלמה זלמן שוקן, היה לפטרונו הגדול.

כאמור, המאמר עצמו נגנז, אך זרעיו נזרעו כמסתבר כשנה קודם לכן. באחד מימי הקיץ בשלהי יולי 1964 החליט שוקן כמנהגו לעלות לירושלים לבקר את הסופר לרגל "יום הולדתו". באותה פעם נלוותה אליו סילבי קשת (שכדבריה היתה "אורחת לא קרואה"). תיאור הפגישה, בסגנונה המלבב של קשת, הופיע בטור שפירסמה שבועיים לאחר-מכן במוסף השבועי של העיתון (7.8.1964) תחת הכותרת "אנו מכינים את הלשון למשורר שיבוא אחרינו".

הקורא את מאמרה של קשת אינו יכול שלא להבחין בחשדנות שהפגין עגנון בן ה-79 אל העיתונאית שהיתה צעירה ממנו בעשרות שנים (קשת היתה אז כבת 36). כפי שמתארת קשת, כבר בראשית הפגישה שילח בה בזה אחר זה את חיציו המורעלים מלאי הציניות: "השעה סמוך לבין השמשות היתה, כשנתלוויתי, אורחת לא קרואה, אל ידיד שהלך כהרגלו מדי שנה, לברך את ש"י עגנון ליום הולדתו. הייתי נבוכה וחששתי שמא יכעס על חוצפתי ולא יקבלני או ישלחני בתוכחה. לא קיוויתי לראיינו. רציתי רק להסתופף מעט בצילו. אם יחבב אותך, אמר הידיד, יספר לך סיפורים בזה אחר זה. אם לא — לא יועילו כל שאלותייך. מרחוק ראינו את הסופר, בחליפה בהירה, מגבעת קש ומקל, מטייל לאיטו עם מכר. כשקרבונו, הציגני הידיד (שוקן) בפניו. עגנון חייך בעיניו הכחולות והצלולות ואמר בפליאה: 'אבל את הרי זנפט!'. מלה גרמנית זו, שפירושה בערך הוא ענווה, רכה, עדינה, הביכה אותי עוד יותר". ניתן היה לומר הכל על כתיבתה של קשת, אבל רכות ועדינות לא היו מסממניה המובהקים.

עגנון לא הסתפק בזה. כפי שממשיכה ומתארת קשת, עוד לפני שנכנס עם אורחיו לביתו שילח בעיתונאית חץ נוסף. "עגנון נפנה שוב אל מכרו שעמד להיפרד ממנו", ותוך-כדי-כך אמר לקשת כבדרך-אגב: "אילו היו לך שרוולים, הייתי רושם לך את מספר הטלפון שלי". קשת הבינה מיד שכוונת הסופר לא נועדה בהכרח ליצור ערוץ תקשורת קבוע ביניהם אלא לרמוז לה שמן הראוי היה שתבוא לפגישה עמו בשרוולים.

סילבי קשת, 1988 צילום: אלכס ליבק

בהמשך הפגישה עגנון מנה באוזניהם את שמות אנשי ה"שלטון" שהוא מכיר. "כל חיי", אמר עגנון מהורהר, "קיימתי את 'אל תתוודע לרשות'. די-נור [=בן ציון דינור, שר החינוך], כל השנים שהיה שר, לא רציתי להיפגש אתו. כשהיה אאוס שר [=שר לשעבר] זה בסדר. והנה, אדון איש-שלום. כשנעשה ראש העיר, בא לביקור. שאל מה אפשר לעשות. היה פה גיהינום. בית ההבראה, 'היוזם' עם רמקול בערב, אפשר היה להשתגע. היו באים אצלי אנשים ואי אפשר היה לדבר. הוא שיתק אותם. מכל אנשי השלטון,

יש שני אנשים שאני מחשיב: איש שלום וארן. כן, וכמובן פנחס רוזן. כמה זמן אני כבר מכיר אותו? מאז שבאתי לאשכנז". ואמנם עגנון לא חיבב, לשון המעטה, את הפוליטיקאים למיניהם ולא אחת נתן לכך ביטוי לעגני וציני. אחת הדוגמאות המובהקות לכך היא מכתבו הלקוני לבן גוריון, שפנה אליו, בין שאר "חכמי ישראל", כדי שיביע את עמדתו בשאלת "מיהו יהודי". בתשובתו לבן גוריון הסתפק עגנון במשפט אחד לעניין שבו בחר הסופר, המאמין והספקן לעתים חליפות, להדגיש את דבקו במסורת: "אנכי את שלומי אמוני ישראל, ששלמים ונאמנים לתורה, כפי שפירשוהו חז"ל ונקבעו דבריהם בשולחן ערוך. ואין לי לא להוסיף על דבריהם ולא לגרוע מדבריהם כלום". והוסיף, "ברשותך אוסיף דבר שלא נשאלתי עליו. דת ומדינה לעת עתה הן כשתי שכנות שאינן נוחות זו לזו. ואתה ששלום המדינה וטובת המדינה תלויים בך כדאי שתמשוך ידך מלדון בענייני דת בין טוב בין למוטב, כדי שתהא דעתך פנויה לענייני המדינה. לואי שלא תראה בדברי שמץ של תוכחה וכיוצא בזה. רק משום שאני מוקיר אותך ומכבד אותך וחפץ בשלומך הרשיתי לי לכתוב".

עם זאת, ולנוכח סלידתו של עגנון מהפוליטיקאים, מפתיע שהוא טרח להזכיר באוזני סילבי קשת את שמו של זלמן ארן. מהחומר הארכיוני עולה שהקשר בין השניים נוצר ככל הנראה רק בסוף שנות החמישים, בעת כהונתו של ארן כשר החינוך והתרבות שנמשכה כ-11 שנה (עם הפסקה באמצע), יותר מכל שר חינוך עד היום.

ביטוי לתחילת הקשר בין השניים היה בטקס חלוקת פרסי ישראל בשנת 1958. בשנה זו, שנת העשור למדינה, היתה לטקס משמעות מיוחדת, והפעם היה זה תורו של שר החינוך זלמן ארן להעניק לסופר את "פרס ישראל" בפעם השנייה, לצידם של גדולי רוח ומדע כמו גרשם שלום, יצחק בער, בן ציון דינור, מרטין בובר, הרב הראשי הרצוג וחוקר המקרא יחזקאל קויפמן. המשך הקשר היה כמה חודשים מאוחר יותר, בקיץ 1958, מועד קיומו של "פסטיבל עגנון", שורת אירועים שציינה את "יובל השבעים" של הסופר. עורך "הארץ" גרשום שוקן, שירש מאביו את הפטרונות על כתבי עגנון, קיים בספריית שוקן בירושלים מסיבה גדולה לכבוד הסופר. רשימת המוזמנים הוכנה בקפידה ותוכנה החליף פנים ושינה צורה כמה פעמים בתכתובות שבין שוקן ועגנון. השניים הסכימו שבין המוזמנים המכובדים יהיה גם שר החינוך והתרבות זלמן ארן. אך דא עקא שלסוף נמנעה מארן ההזדמנות להגיע לאירוע המכובד.

בהעתק המכתב שכתב ארן לשוקן, ונמצא בארכיון עגנון בספרייה הלאומית, מתנצל השר על שנמנע ממנו להגיע לאירוע. ארן, שהכיר היטב את רגישותו של עגנון לענייני כבוד, דאג כנראה מאוד שמא ייעלב הסופר מהיעדרותו וביקש משוקן שיביא לפניו את עילתה: "לכבוד מר גרשום שוקן, אדוני הנכבד מאוד. כפי שספרתי לך אמש, ויתרתי על פתיחת הכנס העולמי של הצופים המקוים הערב בחיפה, למען אוכל להיות נוכח במסיבה המוקדשת ליובל השבעים של הסופר הדגול, מר ש"י עגנון. לצערי הרב חליתי (התקפת אבני כיס המרה) ועל ידי כך נמנעת ממני היכולת להשתתף במסיבה חשובה זו. אודה לך מאוד מאוד אם תמצא אפשרות להביא את סיבת העדרי לידיעתו של מר עגנון וכן של חברי המסיבה הנכבדה".

גרשום שוקן צילום: יעקב סער / לע"מ
גרשום שוקן צילום: יעקב סער / לע"מ

כאות הערכתו לפועלו של הסופר, ואולי כפיצוי על היעדרותו מהחגיגה שנערכה לכבודו, יזם שר החינוך והתרבות ארן בחודש נובמבר 1959 בשיתוף מנהל ההסברה את "חודש עגנון", שכלל שורת אירועי תרבות ברחבי הארץ שכונו "ערבי עגנון". אירועים אלה ליוו את ההפצה המוגברת של שבעת כרכי "כל כתבי שי עגנון" שמשרד החינוך, בראשות ארן, סייע לשייוקה. אחד האירועים המרכזיים שפתח את אירועי "חודש עגנון", ואולי אחד משיאיהם, היה "ערב עגנון" שיזם ארן בשיתוף אגודת הסופרים ונערך לכבוד הסופר בתל אביב, בבית ציוני אמריקה, בליל שבת, 27.11.1959. לצד עגנון ישבו על במת הכבוד השר ארן, המשורר ש. שלום, הסופר משה שמיר, עורך "הארץ" גרשום שוקן ופרופ' ברוך קורצווייל, שנשא את ההרצאה המרכזית בערב.

בסמוך לאחר־מכן, שיגר ארן מכתב הערכה נוסף לעגנון: "אישי הנערץ, עתה לאחר שנסתיים המעגל המרכזי של 'ערבי עגנון' (בערי השדה פעולה זו עדיין תמשך), אשר מובטחני כי יתרמו נכבדות להחדרת ספריך בקרב המוני בית ישראל, ברצוני להביע את קורת רוחי מהתגובה החיונית והחשובה של הציבור, שעמדו לו הבנתו ותחושתו להענות יפה אל אשר נקרא לגבי דידן ויצירתך. מקרב לב הנני מאחל לך שיקויימו כל משאלות ליבך אתה. בברכה נאמנה, זלמן ארן".

בחלוף כמה שנים נוספות, בקיץ 1963, נערך שוב "פסטיבל עגנון", הפעם לרגל חגיגות יובל ה-75 של הסופר. המאורע צוין בדרכים שונות, בין השאר במסיבה שנערכה על־ידי אגודת הסופרים ואיגוד העיתונאים בירושלים. גם הפעם נרתם ארן, שרק כמה חודשים קודם־לכן החל בכהונה השנייה שלו כשר החינוך (לאחר שלוש שנות הפסקה), לשאת דברי ברכה לכבוד הסופר. בדברים, שנדפסו בעיתון "הפועל הצעיר" (ז' אלול תשכ"ג, 27.8.1963), שב והתפייט ארן, שכתב גם שירה מעת לעת, בשבחו את עגנון בלשון מליצית:

"אמרתי פעם: כמו כל אחד הקורא במגילות עגנון אבחין בהן את האפוס של רוח היהדות על האיתן ועומד מזה ועל המזועזע והמתמוטט מזה שבחיים היהודיים בדורות האחרונים; כשם שאבחין בקשר המשך שבין יצירתו ה'גלותית' ובין יצירתו ה'ארצישראלית', בהגות על האדם היהודי, בהאזנה להמיית המעיין הארצישראלי, בשליית פניני מורשת העם ובשילוב השלשלת הרוחנית של היהדות. אך ברצוני הפעם, להשיב במלים ספורות על ה'מאי קא משמע לן' מכתבי עגנון. נראה לי, כי בעיקרה סובבת היצירה העגנונית על ציר אחד, והוא: הנשמה היתירה של האומה, הנשמה היתירה על חלומותיה והזיותיה, על סתירותיה וגלגוליה. על נצחונותיה ותבוסותיה. עגנון הסיר אבק נדודים מעל לבושיה, נשק העייפות מעל פניה והיא, הנשמה היתירה, מופיעה בזריחתה ובדמדומיה כמעזזה להציג לפני הדור את האמירה הגדולה: אם אין אני לכם מה לכם? שאלה זו עולה מיצירתו של עגנון באורטוריה של קולות וצלילים, משובבת נפש, מסעירה הנפש ומדריכה המנוחה, במיוחד לנו במדינת ישראל... ש"י עגנון יכול להתגאות ולהתברך בכך, שיצירתו זכתה לתהודה מסייעת להתעוררות בבקשת ההתחדשות הרוחנית. נעים לנו לראות בתוכנו את ש"י עגנון בן שבעים וחמש רענן ומשופע כוחות יצירה. מורנו ומכובדנו שמואל יוסף עגנון! ברכת האומה וממשלת ישראל מלווה אותך לקראת שנים ארוכות של שפע עליון".

אקורד הסיום של הקשר בין עגנון לארן, שנותר לו הד ועד בכתובים, היה בשנת 1967, כחודש ימים לפני פרוץ מלחמת ששת הימים, עת עמד עגנון לצאת למסע קצר בארצות הברית. גם הפעם טרח שר החינוך ארן להוציא מתחת ידיו "מכתב התנצלות" נוסף, והודיע לסופר, שוב בלשון הערצה: "אדוני הנערץ, לצערי הרב אין באפשרותי להיפרד ממך מחר עם צאתך לשליחותך החשובה בארה"ב. קבל נא בזאת את איחולי הנאמנים להצלחת שליחותך. צאתך לשלום ובואך בשלום".

אחר שידענו כל אלה, לא ייפלא שבשעת מצוקתו של ארן, עת עמדה סילבי קשת לשלח בשר אחד מחיצי המורעלים, נחלץ עגנון לעזרתו, ושלא כדרכו המליץ לשוקן להימנע מפרסום המאמר. בשיחה שקיימתי לאחרונה עם סילבי קשת היא לא זכרה את המאמר שנגנז. אך גם בחלוף שישים שנה לא שכחה להדגיש באוזני שארן היה "צ'קיסט למהדרין" (ה"צ'קה", או בשמה הרשמי "הוועדה המיוחדת הכלל־רוסית למאבק

במתנגדי המהפכה ובחבלה", הוקמה בדצמבר 1917, מיד לאחר המהפכה, בצו רשמי של לנין. היא פעלה כזרועו הארוכה של השלטון וכזרוע הצבאית והביצועית של המפלגה הבולשביקית. בין השאר פעלה כמשטרה החשאית הסובייטית הראשונה ושירות הביטחון. בשנות קיומה דאגה לשלוח רבים ממתנגדי השלטון למאסר וחלקם הוצאו להורג). כלומר, קשת ראתה בארן את עושה דברם של ראשי השלטון המפא"ניקי ואיש הביצוע שלהם. יש לשער שאמירות אלה או דומותיהן היו חלק מאותם חיצים שביקשה קשת המושחזת לשלח בארן לפני כשישים שנה, ובזכות עגנון, ולא פחות מכך בזכות שיתוף הפעולה של העורך גרשום שוקן, נותרו חצים אלה באשפתה ולא הגיעו ליעדם.

תודתי לאנשי ארכיון עגנון בספרייה הלאומית על סיועם עמי, כתמיד במאור פנים וברוח לב, ולכמה עמיתים שהאירו את עיני בסוגיות שונות, וביניהם דוד אסף, חיים באר, יוסף סאקס ואליקים רובינשטיין.